

DOR: 20.1001.1.26453800.1400.5.8.2.6

A Contemplation on War Novel and its definition

Fateme Hosseini Ashagh Abadi^{1*}

Ph.D. in Persian Literature, Kharazmi University

Mohammad Parsanasab²

Professor of Persian Language and Literature, Kharazmi University

Hossein Bayat³

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Kharazmi University

(Received:07/10/2020 ; Accepted:20/01/2021)

Abstract

This study, employing a descriptive – analytic method, criticizes the existing definitions of war novels and defines it by studying eight war novels considering the structural features of this type of novel, regardless of the features related to the content. The structural study of these novels shows that the narrative elements of some of them have more relation to war, so that they could be considered as full war novels and some common elements, which have been analyzed in all novels, could be found. It can be claimed that the most distinguishing feature of war novels compared to other novels, is the motifs which are repeated in such novels. Therefore, based on the motifs which are employed in war novels, they can be divided into two following categories: full war novels and novels which have indirect relation to war. Based on common elements which are present in these novels, war novel can be considered as the novel which deals with the subject matter of war and its consequences, it takes place in the historical period in which the war happens and the years thereafter, and in the battlefield, cities under enemy attack or the places far from the front; the soldier's character and the incident of death are the main motifs of this type of novel and armaments and ammunitions and the social effects of war constitute its secondary motifs.

Keyword: War Novel, Anti-war novel, Resistance Novel, Holy Defense Novel, motif.

1 . *Corresponding Author: fhosseini1366@gmail.com
2 . parsanasab63@yahoo.com
3 . hoseinbayat@gmail.com

DOR: 20.1001.1.26453800.1400.5.8.2.6

تأملی در رمان جنگ و تعریف آن

فاطمه حسینی اسحق آبادی^{۱*}

دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی

محمد پارسانسب^۲

استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی

حسین بیات^۳

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۷/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱)

صفحات: ۳۰ - ۱۵

چکیده

این پژوهش، با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، به نقد تعاریف موجود از رمان جنگ می‌پردازد و با مطالعه هشت رمان جنگ و با توجه به ویژگی‌های ساختاری این نوع رمان، فارغ از جنبه‌های محتوایی، آن را تعریف می‌کند. مطالعه ساختاری این رمان‌ها، نشان می‌دهد که عناصر داستانی برخی از آن‌ها، ارتباط بیشتری با جنگ دارند و می‌توان آن‌ها را رمان‌های کاملاً جنگی دانست و نیز می‌توان عناصری را یافت که در همه رمان‌های بررسی شده، مشترک هستند. می‌توان گفت که مهم‌ترین وجه تمایز رمان‌های جنگ از دیگر رمان‌ها، بن‌مایه‌هایی هستند که در آن‌ها، تکرار می‌شوند. بنابراین، بر اساس بن‌مایه‌های به‌کاررفته در رمان‌های جنگ، آن‌ها را به دو دسته رمان‌های کاملاً جنگی و رمان‌هایی که با جنگ، ارتباط غیرمستقیم دارند، تقسیم کرد. بر اساس عناصر مشترکی که در این رمان‌ها وجود دارد، می‌توان رمان جنگ را رمانی دانست که به موضوع جنگ و پیامدهای آن می‌پردازد. داستان این رمان‌ها در زمان تاریخی وقوع جنگ یا سال‌های پس از آن و در میدان نبرد، شهرهای تحت هجوم دشمن یا مکان‌های دور از جبهه رخ می‌دهد، شخصیت سرباز و حادثه مرگ، بن‌مایه‌های اصلی این نوع رمان به‌شمار می‌روند و ابزار و ادوات جنگی و تأثیرات اجتماعی جنگ، بن‌مایه‌های فرعی آن هستند.

کلمات کلیدی: رمان جنگ، رمان ضد جنگ، رمان مقاومت، رمان دفاع مقدس، بن‌مایه.

۱. * نویسنده مسئول: fhosseini1366@gmail.com

۲. parsanasab63@yahoo.com

۳. hoseinbayat@gmail.com

۱- مقدمه

جنگ یکی از قدیمی‌ترین بن‌مایه‌های آثار ادبی به‌شمار می‌رود؛ زیرا این پدیده، از دیرباز در زندگی بشر حضور داشته‌است و نویسندگان نیز به انعکاس آن پرداخته‌اند. پژوهشگران معتقدند که جنگ، یک اصل مهم در سه فرهنگ باستانی یونان، روم و عبری بوده‌است و *ایلیاد و ادیسه هومر، انه‌اید و یژیل و تورات* عبری‌ها، فرهنگ جنگ را انعکاس می‌دهند (Calloway 2013 and Woodward, 2005). رد پای جنگ، در نخستین رمان‌های جهان نیز دیده می‌شود؛ چنان‌که رضا سیدحسینی؛ *آمادیس دوگل*، یکی از نخستین رمان‌های قرن شانزدهم را، یک اثر جنگی محسوب می‌کند (ن.ک: سیدحسینی، ۱۳۷۳: ۲۶۱)، اما رمان *جنگ*^۱، به‌منزله یک گونه ادبی مستقل، از قرن نوزدهم میلادی، رسمیت می‌یابد. در این دوره، لئو تولستوی، رمان *بزرگ خود، جنگ و صلح*^۲ (۱۸۶۹) را در بستر جنگ‌های روسیه با ناپلئون بناپارت خلق می‌کند و استیفن کرین، تحت تأثیر جنگ‌های داخلی آمریکا، رمان *نشان سرخ دلیری*^۳ (۱۸۹۵) را به رشته تحریر درمی‌آورد. با وقوع جنگ‌های جهانی اول و دوم، برخی از نویسندگان که در این جنگ‌ها حضور داشتند، به ثبت تجربه‌های خود در قالب رمان پرداختند؛ از این رو، در قرن بیستم، رمان جنگ، قوت بیشتری پیدا کرد و بسیاری از رمان‌های این دوره، با جنگ ارتباط یافتند.

با شروع جنگ ایران و عراق، نویسندگان کشور ما نیز رمان‌هایی درباره این موضوع به نگارش درآوردند. به گفته پژوهشگران، از آن‌جا که این جنگ، ابعادی ایدئولوژیک داشت، نویسندگان حرفه‌ای، کمتر به این مقوله روی خوش نشان دادند؛ از این رو، اشخاصی که سابقه داستان‌نویسی نداشتند، به دلیل رسالت ایدئولوژیک، تصمیم گرفتند خاطرات خود از حضور در جبهه را به داستان تبدیل کنند (ر.ک. شوهانی، ۱۳۸۹: ۱۵۶). نویسندگان حرفه‌ای، همان‌گونه که کمتر به نگارش رمان جنگ پرداختند، به نقد این نوع رمان نیز روی خوش نشان نداده‌اند و بیشتر نویسندگانی که به نقد رمان جنگ توجه کرده‌اند، در زمره کسانی هستند که با شروع جنگ، قلم به دست گرفته‌اند. آنان پیش از آنکه به جنبه ادبی و هنری رمان بپردازند، از این قالب ادبی، به‌منزله ابزاری برای انتقال پیام استفاده کرده‌اند؛ به همین دلیل، مباحث نظری آنان درباره ادبیات جنگ نیز تحت‌الشعاع نگاه ایدئولوژیک به این پدیده، قرار گرفته‌است؛ از این رو، در حوزه مبانی نظری رمان جنگ، منابع علمی انگشت‌شماری وجود دارد.

۱-۱. بیان مسأله

تعریف دقیق رمان جنگ، یکی از مسائل مربوط به حوزه مباحث نظری این نوع ادبی است. محدودیت‌های مربوط به تعریف و طبقه‌بندی ژانر رمان، موجب شده‌است تا مدخلی با عنوان رمان جنگ، در بسیاری از فرهنگ‌های اصطلاحات ادبی، وجود نداشته باشد. به نظر می‌رسد که می‌توان رمان را از منظرهای مختلف طبقه‌بندی کرد؛ چنان‌که در صورت دسته‌بندی با نگاه تاریخی، رمان جنگ، به رمانی اطلاق می‌شود که در بازه زمانی جنگ اتفاق بیفتد، اما تعریف یک نوع رمان از جنبه‌ای خاص، کافی نیست؛ چرا که یک تعریف کامل، باید جامع و مانع باشد. با توجه به وجه ساختاری رمان جنگ، می‌توان آن را به شکلی تازه تعریف کرد که جدا از جنبه‌های محتوایی، به انواع این نوع رمان، قابل اطلاق باشد.

.....
1 . war novel

2 . Война и мир

3 . The read beag of courage

۲-۱. روش، اهداف و پرسش‌های پژوهش

بر این اساس، پژوهش حاضر، با روش توصیفی - تحلیلی، به مطالعه عناصر داستانی، در تعدادی از رمان‌های جنگ می‌پردازد تا روشن شود که کدام یک از این عناصر، در تمایز رمان جنگ از دیگر رمان‌ها، نقش بیشتری دارد؛ بنابراین، پژوهش حاضر، می‌کوشد تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد:

- میان رمان‌های جنگ، چه عناصر داستانی مشترکی وجود دارد؟

- بر اساس عناصر داستانی مشترک در رمان‌های جنگ، چگونه می‌توان این گونه ادبی را تعریف کرد؟

۳-۱. پیشینه پژوهش

در زمینه تعریف رمان جنگ، پژوهش‌هایی صورت گرفته است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

کتاب‌ها:

- این آثار، به صورت مستقل، در زمینه تعریف رمان جنگ تألیف شده‌اند و به نقل و نقد آراء منتقدانی می‌پردازند که از منظرهای مختلف، ادبیات داستانی جنگ را تقسیم‌بندی کرده‌اند. بیشتر این تعاریف، بر اساس موضوع شکل گرفته‌اند و نویسندگان این آثار، به جمع‌بندی و تعریف نهایی رمان جنگ، پرداخته‌اند. کتاب‌های جستاری در اصطلاح‌شناسی و مبانی ادبیات داستانی دفاع مقدس (۱۳۹۴)، نوشته شاکری و نوشتن در سایه جنگ (۱۳۹۶)، اثر حنیف، در این دسته جای می‌گیرند. از میان آثار انگلیسی تألیف شده در این زمینه، می‌توان به کتاب *The American novel of war* (2012) نوشته سانورن، اشاره کرد.

مقالات:

- برخی از پژوهشگران حوزه رمان جنگ، با تکیه بر مبانی ایدئولوژیک و بر اساس ویژگی‌های این نوع رمان در ایران، رمان مقاومت یا پایداری را تعریف کرده‌اند. رحمان‌دوست در مقاله «رمان مقاومت، منابع، مضامین و بایدها» (۱۳۷۹)، امیری خراسانی و هدایتی در مقاله «ادبیات پایداری، تعاریف و حدود» (۱۳۹۳) و چهارقانی در مقاله «ادبیات پایداری در ایران» (۱۳۹۶)، با این رویکرد، به مطالعه رمان دفاع مقدس در ایران و تعریف آن پرداخته‌اند. این تعریف‌ها، تنها آن دسته از رمان‌های جنگ را شامل می‌شود که در زمره ادبیات داستانی دفاع مقدس قرار دارند و با نگاهی ایدئولوژیک، به روایت جنگ پرداخته‌اند. مقاله‌های «ادبیات جنگ و تعابیر دیگر آن در ایران» (۱۳۸۷)، اثر سعیدی و «سیری در رمان جنگ دهه شصت» (۱۳۸۹)، نوشته شوهانی نیز، اگرچه به صورت مستقل به این موضوع پرداخته‌اند، به فقدان تعریف دقیق از رمان جنگ اشاره کرده‌اند.

پایان‌نامه:

رشیدی فرد نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «رمان جنگ» (۱۳۸۳)، به فقدان تعریفی ساختاری از رمان جنگ اشاره کرده، اما در نهایت، به تعریف محتوایی این نوع رمان بسنده کرده است.

چنان که اشاره شد، برخی از پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه ادبیات جنگ، با نگاه ایدئولوژیک به تعریف رمان جنگ پرداخته‌اند یا بر ویژگی‌های محتوایی آن، متمرکز شده‌اند؛ از این رو، لازم است تا با توجه به ویژگی‌های ساختاری این ژانر، تعریف تازه‌ای از آن ارائه کرد که فارغ از جنبه‌های محتوایی، بر تعداد بیشتری از این آثار، قابل اطلاق باشد؛ بنابراین،

پژوهش حاضر، ابتدا به نقل مهم‌ترین تعریف‌های موجود از رمان جنگ و نقد آن‌ها می‌پردازد سپس، با تکیه بر ویژگی‌های ساختاری این نوع رمان، آن را تعریف می‌کند. برای این کار، تعدادی از رمان‌های جنگ، به‌منزله جامعه آماری این اثر انتخاب شده‌است تا عناصر ساختاری آن‌ها، شناسایی شود. رمان‌های زمین سوخته^۱ (۱۳۶۱)، نخل‌های بی‌سر^۲ (۱۳۶۳)، سفر به گرای ۲۷۰ درجه^۳ (۱۳۷۵)، گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند^۴ (۱۳۷۶)، پرسه در خاک غریبه^۵ (۱۳۸۸)، شطرنج با ماشین قیامت^۶ (۱۳۸۵)، نشان سرخ دلیری^۷ (۱۸۹۵) و در غرب خبری نیست^۸ (۱۹۲۹)، جامعه آماری این پژوهش را تشکیل می‌دهند. در انتخاب این آثار، ملاک‌هایی مانند جریان‌ساز بودن، توجه به تکنیک‌های داستان‌نویسی، نگاه متفاوت به جنگ و نگارش در دوره‌های زمانی گوناگون، مدنظر بوده‌اند. برای آن که تعریف رمان جنگ، تنها با تکیه بر رمان‌های ایرانی صورت نگیرد، دو رمان خارجی نیز در جامعه آماری این پژوهش، جای داده شده‌است.

۱. زمین سوخته، نوشته احمد محمود، در سال ۱۳۶۱ به چاپ رسید و نخستین رمان جنگ فارسی محسوب می‌شود. این اثر به سه ماه نخست جنگ ایران و عراق اختصاص دارد و به تجربه مستقیم نویسنده، از حضور در وطنش می‌پردازد. محمود در این رمان، با نگاهی واقع‌گرایانه، ابعاد مختلف جنگ و تأثیرات آن بر شهر اهواز را ترسیم می‌کند.
۲. نویسنده این اثر، قاسم علی فراست، اولین رمان خود را به جنگ و پیاندهای آن اختصاص داد. این داستان که پس از زمین سوخته احمد محمود منتشر شد، نخستین رمان دفاع مقدس به‌شمار می‌رود که نویسنده آن، با نگاهی ایدئولوژیک، به ترسیم تأثیرات جنگ بر خرمشهر می‌پردازد و بسیجیان نوجوان، شخصیت‌های اصلی آن هستند.
۳. رمان سفر به گرای ۲۷۰ درجه، نوشته احمد دهقان، در سال ۱۳۷۵، در انتشارات سوره مهر به چاپ رسید و جوایز بیست سال داستان‌نویسی، چهارمین دوره کتاب سال دفاع مقدس و بیست سال ادبیات پایداری را از آن خود کرد. دهقان در این رمان، با نگاهی رئالیستی و ترسیم جزئیات، صحنه‌های یک عملیات جنگی را به تصویر می‌کشد.
۴. رمان گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند، نوشته حسن بنی‌عامری، برای نخستین بار، در سال ۱۳۷۶ انتشار یافت، اما چاپ دوم این کتاب، در سال ۱۳۸۵ و به‌صورت نگارش مکمل منتشر شد که با نسخه اول آن، تفاوت‌هایی داشت. این رمان از جمله آثاری است که بیشتر وقایع آن، در سال‌های پس از پایان جنگ رخ می‌دهد.
۵. رمان پرسه در خاک غریبه، نوشته احمد دهقان، در سال ۱۳۸۸ و در ۲۳۶ صفحه، منتشر شد. دهقان در این اثر نیز ضمن ترسیم دلاوری‌های رزمندگان، به ترسیم صحنه‌های خون‌بار جنگ می‌پردازد و شخصیت‌هایی متفاوت را مطرح می‌کند که برخی از آن‌ها، از گفتمان حاکم انتقاد می‌کنند و با شخصیت‌های رایج در رمان‌های دفاع مقدس، متفاوت هستند.
۶. رمان شطرنج با ماشین قیامت، نوشته حبیب احمدزاده، در سال ۱۳۸۵ به چاپ رسید و در همان سال، موفق به کسب جوایز زیادی شد. این رمان در آبادان و در زمان حصر این شهر رخ می‌دهد و راوی آن، بسیجی نوجوانی است که در موقعیت جنگی، با چند شخصیت متفاوت روبه‌رو می‌شود و با وجود اختلاف نظرهای بسیار با آنان، ناچار است با آن‌ها مدارا کند.
۷. این رمان، نوشته استیفن کرین، نویسنده آمریکایی است که به روایت جنگ‌های داخلی آمریکا می‌پردازد. داستان، ماجرای پسری نوجوان را روایت می‌کند که با میل شخصی خود، راهی جبهه می‌شود، اما پس از رویارویی با واقعیت جنگ، فرار می‌کند، ولی در نهایت تصمیم می‌گیرد به جبهه بازگردد.
۸. *Im Westen nichts Neues*، این رمان، نوشته اریش ماریا رمارک، نویسنده آلمانی است که به جنگ جهانی اول می‌پردازد و ماجرای چند پسر نوجوان است که تحت تأثیر هیجانانگیز فضای جنگ، راهی جبهه می‌شوند، اما رویارویی با واقعیت جنگ، آنان را از حضور در جبهه پشیمان می‌کند. این داستان، مشهورترین رمان ضد جنگ محسوب می‌شود.

۲. تأملی در رمان جنگ

در ادامه گونه‌های مختلف رمان جنگ و تعاریف آن را بررسی می‌کنیم.

۲-۱. گونه‌های مختلف رمان جنگ

اگرچه در نگاه کلی، هر نوع رمانی که به گونه‌ای با موضوع جنگ ارتباط داشته باشد، رمان جنگ نامیده می‌شود، برخی از منتقدان، با نگاه ایدئولوژیک، رمان‌های جنگ را دسته‌بندی کرده‌اند و بر اساس محتوای آن‌ها و نگاه نویسنده به جنگ، عناوین متفاوتی را برای این آثار، انتخاب کرده‌اند؛ اسامی مختلفی چون رمان مقاومت^۱، رمان دفاع مقدس و رمان ضد جنگ^۲، از تفاوت‌های محتوایی این آثار حکایت می‌کنند؛ بنابراین، برای یافتن تعریف‌هایی از رمان جنگ، باید همه این عناوین را مدنظر داشت، اما در گام نخست، باید به عنوان کلی رمان جنگ توجه کرد.

۲-۱-۱. رمان جنگ

در فرهنگ‌های اصطلاحات ادبی به زبان انگلیسی، مدخلی مستقل برای رمان جنگ، دیده نمی‌شود. کادن در کتاب خود، مدخلی را به شاعران جنگ اختصاص می‌دهد و در آن، درباره تأثیر جنگ جهانی اول بر شاعران سربازی که در این جنگ حضور داشته‌اند، صحبت می‌کند (Cuddon, 1981: 979_980)، اما در مدخل رمان، توضیحی درباره رمان جنگ دیده نمی‌شود. آبرامز نیز در فرهنگ اصطلاحات ادبی خود، در مدخل رمان، از انواعی چون رمان جامعه‌شناختی، تاریخی و بومی یاد می‌کند (Abrams, 1370: 113)، اما از رمان جنگ، نام نمی‌برد. با توجه به تعریف او از رمان تاریخی، می‌توان رمان جنگ را نیز زیرمجموعه‌ای از این ژانر در نظر گرفت؛ زیرا جنگ، یک حادثه تاریخی به‌شمار می‌آید و چنان‌که آبرامز در تعریف رمان تاریخی می‌گوید، در این گونه رمان، پیشامدهای تاریخی، در تکوین داستان، نقشی مهم دارند (همان).

فرهنگ‌های ادبی فارسی نیز به صورت مستقل، به تعریف رمان جنگ نپرداخته‌اند. این اصطلاح، در بیشتر این فرهنگ‌ها وجود ندارد و بیشتر منتقدان، آن را زیرمجموعه دیگر انواع رمان، مانند رمان رسالتی، رمان حادثه یا رمان سیاسی می‌دانند (ن.ک: میرصادقی، ۱۳۷۷: ذیل واژه رمان)، اما ادبیات جنگ در این آثار، اصطلاحی شناخته شده است؛ چنان‌که دانشنامه ادب فارسی، این نوع ادبیات را چنین تعریف می‌کند:

«نوشته‌هایی که به‌نوعی، به مسأله جنگ و مقوله‌های مرتبط با آن می‌پردازند» (قاسم‌نژاد، ۱۳۷۶: مدخل ادبیات جنگ).

فرهنگ ادبیات فارسی نیز ضمن بیان همین تعریف از ادبیات جنگ، می‌افزاید که در دوره معاصر، در ایران، ادبیات جنگ، به آثاری اطلاق می‌شود که محور اصلی آن‌ها، جنگ ایران و عراق است (فرهنگ ادبیات فارسی، ۱۳۸۷: ذیل ادبیات جنگ). مهدی سعیدی، ادبیات جنگ را آثاری می‌داند که درباره جنگ پدید آمده‌اند (سعیدی، ۱۳۸۷: ۷۷). این تعریف‌ها، بر موضوع جنگ تمرکز کرده‌اند و دیگر ویژگی‌های این نوع ادبیات، در آن‌ها نادیده شده‌است، اما مسعود کوثری، ادبیات جنگ را به گونه‌ای کامل‌تر تعریف می‌کند و به شکل جزئی‌تر، به ویژگی‌های این نوع ادبیات می‌پردازد:

1 . resistance novel

2 . anti - war novel

ادبیات جنگ، هم شامل آن دسته از آثاری می‌شود که به توصیف جنگ، رزمندگان، وقایع و صحنه‌های جنگ، ادوات و ابزار جنگ، نقشه‌ها و فنون جنگ می‌پردازد و هم آن دسته که غیرمستقیم، مسائل مربوط به جنگ، نظیر مهاجرت، بمباران شهرها، خانواده رزمندگان، ترغیب افراد به پیوستن به جبهه‌ها و مسائل پشت جبهه را توصیف می‌کنند. همچنین ادبیات جنگ، نه تنها شامل آثار ادبی تولیدشده در صحنه‌های جنگ و زمان جنگ می‌شود، بلکه آثار تولیدشده در خارج صحنه‌های نبرد و زمان پس از جنگ را نیز در بر می‌گیرد (کوثری، ۱۳۷۹: ۱۰۰).

در این تعریف، به دو ویژگی مهم ادبیات جنگ، توجه شده‌است؛ برخی از این آثار، در زمان جنگ رخ می‌دهند، اما بعضی دیگر، به بازه زمانی پس از پایان این واقعه و پیامدهای آن توجه می‌کنند. همچنین، بعضی از آثار جنگ، به روایت این حادثه در جبهه می‌پردازند و برخی دیگر، تأثیرات آن بر زندگی مردم عادی را به تصویر می‌کشند؛ بر این اساس، می‌توان رمان جنگ را دارای انواعی مختلف دانست که در ادامه مقاله، این مقوله، بیشتر بررسی می‌شود.

منتقدان کشور ما، در تعریف رمان جنگ، بیشتر به جنبه محتوایی آن توجه کرده‌اند. عطاءالله رشیدی، با توجه به تمایزهایی که از نظر محتوا، میان نمونه‌های رمان جنگ وجود دارد، آن را این گونه تعریف می‌کند:

«رمان جنگ نوعی از انواع رمان است که جنگ و مسائل پیرامون جنگ، در آن محور است و حتی می‌تواند عنصر غالب باشد که با توجه به دیدگاه نویسنده، ممکن است وجهی ترغیبی، انزجاری و یا گزارشی داشته باشد» (رشیدی‌فرد، ۱۳۸۳: ۴۵).

این تعریف، علاوه بر جنگ و پیامدهای آن، به منزله موضوع اصلی داستان، بر چگونگی نگاه نویسنده به این مسأله نیز تأکید می‌کند، اما از ویژگی‌های ساختاری این نوع رمان، حرفی نمی‌زند. به عقیده کامران پارسی‌نژاد؛

«داستان جنگ به داستانی اطلاق می‌گردد که جنگ را با نقاط درخشان و تمامی مصائبی که به بار می‌آورد، نمایان سازد.» (پارسی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۹۶)

این تعریف، از نظر محتوایی، به نکته‌ای کلیدی درباره رمان جنگ اشاره کرده‌است؛ یعنی ضرورت بیان توأمان دو سوبه مثبت و منفی جنگ. علیرضا شوهانی نیز با توجه به ویژگی‌هایی که کوثری، برای ادبیات جنگ، بر شمرده‌است، رمان جنگ را این گونه تعریف می‌کند:

«رمان جنگ از جهت موضوع، نوعی رمان است که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، به توصیف صحنه‌های جنگ در جبهه و پشت جبهه و نیز بیان مسائلی چون حالت‌های روحی رزمندگان، دلاوری آن‌ها، ترغیب افراد به پیوستن به جبهه و همچنین پیامدهای جنگ چون بمباران شهرها، آوارگی، مهاجرت و مقاومت مردم، معلولیت‌ها، افسردگی‌های روحی و روانی و ویرانی‌ها می‌پردازد و منعکس‌کننده اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه‌ای خاص، در یک دوره تاریخی معین می‌باشد.» (شوهانی، ۱۳۸۹: ۱۵۶).

اگرچه این تعریف، در مقایسه با تعاریف قبل کامل‌تر است و مقوله‌های مربوط به جنگ را به‌طور دقیق مشخص می‌کند، بر جنبه‌های موضوعی و محتوایی رمان جنگ متمرکز شده و از میان ویژگی‌های ساختاری آن، تنها به زمان و مکان این نوع رمان، اشاره می‌کند. در مجموع تعریف‌های یادشده، منتقدان بیشتر به سه شاخص مکان، زمان و موضوع جنگ توجه کرده‌اند؛ بنابراین، در جست‌وجو برای ویژگی‌های ساختاری رمان جنگ، باید این سه عنصر داستانی را مدنظر داشت؛ زیرا

ترکیبی از این عناصر، موجب شکل‌گیری این نوع رمان می‌شود، اما آیا در تکوین رمان جنگ، تنها این سه عنصر نقش دارند؟ در بخش‌های بعد، به این پرسش پاسخ داده می‌شود؛ در ادامه تعاریف عنوان‌های فرعی رمان جنگ بررسی می‌شود.

۲-۱-۲. رمان مقاومت

اصطلاح رمان مقاومت، در ادبیات مقاومت ریشه دارد؛ بنابراین، نخست باید به تعریف این نوع ادبیات پرداخت:

«ادبیات مقاومت، به شعرها، داستان‌ها، نمایشنامه‌ها، سرودها، ترانه‌ها و تصنیف‌هایی گفته می‌شود که در دوران خاصی از تاریخ ملتی یا قومی، به وجود می‌آید و هدف آن، ایجاد روحیه مبارزه و پایداری در مردم است» (میرصادقی، ۱۳۷۷: ۱۶).

پیدایش اصطلاح ادبیات مقاومت، به‌طور خاص، به زبان عربی مربوط می‌شود و در ابتدا، به آثاری گفته می‌شده‌است که درباره اشغال فلسطین پدید آمده‌اند. به گفته باربارا هارلوو، در سال ۱۹۶۶، غسان کنفانی، برای نخستین بار، در کتاب ادبیات مقاومت در فلسطین اشغالی، این اصطلاح را مطرح کرد (هارلوو، ۱۳۷۶: ۷۹)، اما با توجه به محتوای این نوع ادبیات، می‌توان گفت که ادبیات مقاومت، در دیگر کشورهای جهان نیز نمونه‌هایی دارد، مانند آثار ادبی فرانسه و روسیه، درباره جنگ‌های جهانی.

برخی از منتقدان، دایره‌ای وسیع، برای این نوع ادبیات قائل شده‌اند و هر اثر ادبی را که از زندگی، دردها و رنج‌های اکثر مردم سخن بگوید و آنان را به عدالت و دادگری بخواند، جزوی از ادبیات مقاومت می‌دانند (ن.ک: فرشیدورد، ۱۳۷۸: ۹۵)، اما بیشتر تعریف‌ها، آن را به یک دوره تاریخی خاص محدود می‌کند؛ چنان‌که عالی شکری، ادبیات مقاومت را گونه‌ای از ادبیات می‌داند که در مواجهه با دشمن خارجی یا بیدادگر داخلی پدید می‌آید. وی توجه به اصول انسانی، رنگ و بوی ناسیونالیستی و جنبه‌های اجتماعی را از ویژگی‌های این نوع ادبیات می‌داند (ن.ک: شکری، ۱۳۶۶: ۱۰-۱۴).

ادبیات پایداری، معادلی است که در زبان فارسی، برای ادبیات مقاومت برگزیده‌اند. پژوهشگران، دعوت به مبارزه، ترسیم چهره بیدادگر، ستایش آزادی و آزادگی و بازنمایی افق‌های روشن پیروزی را اصلی‌ترین مسائل، در حوزه این نوع ادبیات، برشمرده‌اند (ن.ک: سجودی، ۱۳۸۵: ۱۵۹). برخی از منتقدان، ادبیات جنگ را زیرمجموعه‌ای از ادبیات پایداری می‌دانند (ن.ک: سنگری، ۱۳۸۳: ۱۴۵)، اما باید توجه کرد که برخی از آثار ادبی جنگ، از این پدیده انتقاد کرده‌اند و درون‌مایه آن‌ها، با هدف ادبیات پایداری، مغایرت دارد؛ بنابراین، بهتر است که ادبیات پایداری، زیرمجموعه‌ای از ادبیات جنگ محسوب شود؛ هرچند که این نوع ادبیات، همیشه بر اثر هجوم دشمن خارجی شکل نمی‌گیرد و آن دسته از آثاری را که در جهت مبارزه با استبداد داخلی به وجود آمده‌اند نیز دربرمی‌گیرد؛ بر این اساس، اگر یک رمان، با هدف آگاهی‌بخشی به مردم و هشیار کردن آنان، در مقابل دشمن داخلی یا خارجی نوشته شود، رمان مقاومت نام دارد.

۲-۱-۳. رمان دفاع مقدس

از آن‌جا که رمان جنگ در کشور ما، با آغاز جنگ ایران و عراق شکل گرفت، بیشتر، با اصطلاح رمان دفاع مقدس، شناخته می‌شود. این نوع رمان، زیرمجموعه‌ای از ادبیات انقلاب به‌شمار می‌آید؛ یعنی ادبیاتی که به باورها، هنجارها، ارزش‌ها و نگرش‌های برآمده از انقلاب اسلامی می‌پردازد (ن.ک: سنگری، ۱۳۹۲: ۱۵). ادبیات دفاع مقدس، یکی از زیرشاخه‌های ادبیات انقلاب است که بخش داستانی آن، با رمان جنگ، ارتباط پیدا می‌کند.

«ادبیات داستانی دفاع مقدس، به طور مستقیم و غیرمستقیم، به مسائل دفاع مقدس و پس از آن، مانند شهادت، اسارت، آوارگی، ارزش‌های اعتقادی و انقلابی، آسیب‌های اجتماعی - روانی و دیگر عوارض جنگ و رشادت و ایثار رزمندگان و بمباران و موشک‌باران‌ها می‌پردازد» (سنگری، ۱۳۹۷: ۵۱).

نویسندگان ایرانی، با توجه به تمایزی که بین جنگ و دفاع قائل بودند، اصطلاح رمان دفاع مقدس را به جای رمان جنگ انتخاب کردند، اما برخی از منتقدان ادبی، با این نام‌گذاری مخالف‌اند و معتقدند که اطلاق صفت مقدس بر داستان‌های جنگ، به دلیل تصور مقدس‌انگاری این آثار، مانع از نقد همه‌جانبه آن‌ها می‌گردد (ن.ک: سلیمانی، ۱۳۸۰: ۱۱). اگرچه تعاریفی که از رمان دفاع مقدس وجود دارد، به تعریف رمان مقاومت شباهت دارد، در آن‌ها بر ویژگی‌های مختص جنگ ایران و عراق تکیه شده‌است؛ بنابراین، رمان دفاع مقدس، زیرشاخه‌ای از رمان مقاومت محسوب می‌شود که از نظر هدف، با آن مطابقت می‌کند، اما این اصطلاح، به طور خاص، به آثاری گفته می‌شود که با نگاهی ایدئولوژیک، درباره جنگ ایران و عراق نوشته شده‌اند. این آثار، از نظر زمان نگارش، به دو دسته تقسیم می‌شوند: رمان‌هایی که در زمان وقوع جنگ نوشته شده و آن‌هایی که پس از پایان این واقعه، به رشته تحریر درآمده‌اند. از نظر مکان وقوع حوادث نیز برخی از این آثار، نبرد در جبهه را روایت می‌کنند و بعضی دیگر، جنگ شهری را روایت کرده‌اند، اما همه آن‌ها، بر لزوم مقاومت در برابر دشمن متجاوز تأکید می‌کنند و کمتر به ترسیم پیامدهای دلخراش جنگ می‌پردازند؛ بنابراین، عنوان رمان دفاع مقدس، همه رمان‌هایی را که درباره جنگ نوشته شده‌است، در بر نمی‌گیرد و تنها می‌تواند به رمان‌هایی گفته شود که وجه ایدئولوژیک آن‌ها، دارای قوت بیشتری است؛ در حالی که برخی از نویسندگان جنگ، فارغ از دغدغه‌های ایدئولوژیک، این پدیده را دست‌مایه داستان‌های خود قرار داده‌اند یا حتی بر جنبه‌های تلخ آن متمرکز شده‌اند. این نوع آثار، با عنوان رمان ضد جنگ شناخته شده‌اند که در بخش بعد به آن اشاره می‌شود.

۲-۱-۴. رمان ضد جنگ

عنوان رمان ضد جنگ، درباره آثاری به کار می‌رود که بر نمایش خشونت حاصل از جنگ تکیه می‌کنند و به محکوم کردن جنگ می‌پردازند. به گفته پژوهشگران، این اصطلاح، بیشتر درباره رمان‌های جنگ آمریکا و ویتنام و رمان جنگ آلمان به کار رفته‌است که نویسندگان آن‌ها، به ترسیم جزئیات جنگ سربازان، توجه زیادی نشان می‌دهند (J. searl, 1979: 83). ترس از میدان نبرد و محکومیت مسلم جنگ، از دیگر ویژگی‌های این نوع رمان به‌شمار می‌آید (Hogboldt, 1933: 32). رمان «در غرب خبری نیست»، مهم‌ترین نماینده این نوع رمان است که رنج‌های جسمی و روحی یک سرباز آلمانی را به تصویر می‌کشد. در کشور ما نیز برخی از نویسندگان، با تمرکز بر مصائب جنگ و نمایش ابعاد تیره این پدیده، آن را محکوم کرده‌اند. عده‌ای از نخستین رمان‌نویسان دفاع مقدس، دارای سابقه داستان‌نویسی بوده، فارغ از خاطره‌نویسی، به منزله یک نویسنده حرفه‌ای، به عرصه داستان‌نویسی جنگ گام نهادند. این آثار، از نظر فرم و محتوا با رمان‌های دفاع مقدس متفاوت‌اند؛ زیرا تکنیک‌های داستانی قوی‌تری در آن‌ها به کار رفته است و فارغ از نگاه ایدئولوژیک، به نمایش خشونت و ویرانی حاصل از جنگ می‌پردازند.

در مجموع، مروری بر تعاریف مختلف از رمان جنگ و انواع آن، نشان می‌دهد که این تعاریف‌ها، بیشتر بر اساس موضوع و محتوا شکل گرفته‌است. به نظر می‌رسد که برای تعریف رمان جنگ از چنین منظری، باید میان این نوع رمان و انواعی چون رمان مقاومت و رمان ضد جنگ، تمایز قائل شد؛ زیرا اگرچه این رمان‌ها، در نگاه اول، نزدیک به هم هستند، هر یک بر مفاهیمی خاص تکیه می‌کنند و هدفی متفاوت دارند. بر این اساس، می‌توان گفت که رمان جنگ، از نظر محتوا، رمانی

است که پیامدهای مثبت و منفی جنگ را به شکل توأمان به تصویر می‌کشد، اما رمان مقاومت یا دفاع مقدس، بر ویژگی‌های مثبت جنگ و رمان ضد جنگ، بر نتایج منفی این پدیده تکیه می‌کند.

چنان که پژوهشگران اشاره کرده‌اند، رمان جنگ، از منظر زمان وقوع حوادث، زیرشاخه‌ای از رمان تاریخی به‌شمار می‌رود (ن.ک: پارسانسب، ۱۳۹۰: ۵۱). بنابراین، می‌توان از این منظر نیز به دسته‌بندی این نوع ادبی پرداخت: برخی از این آثار، با نگاهی تحسین‌آمیز به ترسیم یک دوره تاریخی می‌پردازند و بعضی دیگر، با نگاه انتقادی، دوران شکست را به تصویر می‌کشند. آثار دسته اول، رمان‌های غیرانتقادی هستند که رنگ و بوی رمانتیک دارند و آثار دسته دوم، رمان‌های تاریخی انتقادی نامیده می‌شوند (ن.ک: همان: ۵۴). با توجه به آنکه رمان جنگ، گونه‌ای از رمان تاریخی محسوب می‌شود، می‌توان دسته‌بندی یادشده را به این نوع رمان نیز تعمیم داد؛ در این صورت، گونه‌هایی چون رمان مقاومت و دفاع مقدس، زیرمجموعه‌ای از رمان جنگ رمانتیک محسوب می‌شود و آثاری که عنوان ضد جنگ به آن‌ها اطلاق می‌گردد، در حوزه رمان جنگ انتقادی قرار می‌گیرند.

چنان که پیشتر گفته شد، علاوه بر نگاه محتوایی به رمان‌های جنگ، می‌توان عناصر ساختاری آن‌ها را نیز بررسی کرد و بر اساس عناصر مشترکی که در این آثار وجود دارد، تعریفی عام‌تر از رمان جنگ ارائه کرد که انواع مختلف این نوع رمان را در بر گیرد؛ بنابراین، در بخش بعد، به مطالعه ساختاری رمان جنگ می‌پردازیم تا روشن شود که علاوه بر موضوع جنگ، کدام ویژگی‌های داستانی، در تکوین این نوع رمان، نقش اساسی دارند. البته در مطالعه این عناصر، نمی‌توان به‌طور کامل، از بُعد محتوایی رمان‌های جنگ غافل شد؛ چرا که نوع نگاه نویسنده به مقوله جنگ، در شیوه استفاده او از عناصر داستانی نیز تأثیر می‌گذارد.

۲-۲. عناصر ساختاری رمان جنگ

در مطالعه ساختاری رمان‌های جنگ، باید مشخص نمود که کدام یک از عناصر داستانی این آثار، در آن‌ها شکلی ثابت دارند و کدام یک، به گونه‌های متفاوت به کار می‌روند. نخست، به آن دسته از عناصری اشاره می‌شود که داستان‌نویسان جنگ، در رمان‌های خود، از آن‌ها به روش‌های گوناگون استفاده کرده‌اند.

۲-۲-۱. عناصر داستانی متفاوت در رمان‌های جنگ

برخی از عناصر داستانی، به گونه‌های متفاوت، در رمان جنگ به کار رفته‌اند؛ برای نمونه، نمی‌توان برای همه رمان‌های جنگ، درون‌مایه‌ای^۱ واحد تصور کرد؛ چرا که نویسندگان مختلف، با توجه به جهان‌بینی خود، به مقوله جنگ، نگاه‌هایی متفاوت دارند. مقاومت و ایستادگی در برابر دشمن، درونمایه بسیاری از رمان‌های جنگ را تشکیل می‌دهد. در میان آثار بررسی شده، در رمان‌های «زمین سوخته»، «نخل‌های بی‌سر»، «گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند»، «شطرنج با ماشین قیامت» و «نشان سرخ دلیری»، لزوم مقاومت و پایداری در برابر دشمن، درونمایه اصلی به‌شمار می‌آید. برخی از نویسندگان نیز با نگاهی متفاوت مقوله جنگ را بررسی کرده‌اند. در رمان‌های «سفر به گرای ۲۷۰ درجه»، «پرسه در خاک غریبه» و «در غرب خبری نیست»، بیزاری از جنگ و خشونت حاصل از آن، درونمایه اصلی را رقم می‌زند. رمان «در غرب خبری نیست»، با ارائه توصیف‌های دلخراش از میدان نبرد و گفت‌وگوی شخصیت‌ها که از پشیمانی آنان از حضور در جبهه

حکایت می‌کند، فلسفه جنگ را به چالش می‌کشد؛ به گونه‌ای که نفرت از جنگ، درون‌مایه اصلی این رمان به‌شمار می‌رود:

«نسیم امیدبخشی که بر مزارع آفتاب‌خورده می‌وزد، تب سوزان بی‌صبری و انتظار، کسالت و تلخ‌کامی و وحشت دردناک مرگ، این سؤال خشک و بدون جواب را پیش می‌آورد که چرا؟ چرا تمامش نمی‌کنند؟ و پس چرا این شایعات متارکه جنگ، هنوز سر زبان‌ها است؟» (رمارک^۱، ۱۳۸۸: ۲۴۷)

مکان نیز یکی از عناصر داستانی است که در رمان‌های جنگ، شکل‌هایی متفاوت دارد. بخشی از این رمان‌ها، در جبهه اتفاق می‌افتند؛ مانند «سفر به گرای ۲۷۰ درجه»، «پرسه در خاک غریبه»، «نشان سرخ دلیر»ی و «در غرب خبری نیست». بخش دیگری از این رمان‌ها، در شهرهای تحت هجوم دشمن رخ می‌دهند؛ از این‌رو، شهرهای جنوب و غرب کشور، مهم‌ترین مکان‌های رمان‌های جنگ ایرانی هستند. از میان آثار بررسی شده، رمان‌های «زمین سوخته»، «نخل‌های بی‌سر» و «شطرنج با ماشین قیامت»، در شهرهای اهواز، خرمشهر و آبادان رخ می‌دهند که تحت هجوم دشمن قرار گرفته‌است؛ با وجود این، رمان‌هایی نیز وجود دارند که در شهرهایی دور از جنگ می‌گذرند و به پیامدهای آن، به‌ویژه مشکلات جانبازان و خانواده‌های شهدا می‌پردازند، مانند رمان «گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند» که بخش‌هایی از آن در مناطق جنگی و قسمت‌هایی نیز در شهرهای تهران و شیراز رخ می‌دهد.

زمان تاریخی در رمان‌های جنگ، اهمیت زیادی دارد؛ زیرا بیشتر این رمان‌ها، به بازه زمانی جنگ می‌پردازند. از بین آثار بررسی شده، رمان‌های «زمین سوخته»، «نخل‌های بی‌سر»، «سفر به گرای ۲۷۰ درجه»، «شطرنج با ماشین قیامت»، «در غرب خبری نیست» و «نشان سرخ دلیری»، در زمان وقوع جنگ اتفاق می‌افتند. از سوی دیگر، رمان‌هایی نیز نوشته شده‌اند که به سال‌های پس از جنگ و پیامدهای این پدیده پرداخته‌اند؛ مانند «گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند» که با وجود روایت ذهنی و گریزهایی به دوران جنگ، زمان اصلی آن، در سال‌های دهه هفتاد می‌گذرد.

با توجه به آن‌چه گفته شد، با وجود اهمیت عنصر مکان و زمان در رمان جنگ، نمی‌توان وقوع داستان در جبهه یا شهرهای تحت هجوم دشمن یا رخ دادن وقایع در زمان تاریخی جنگ را برای همه رمان‌های جنگ الزامی دانست؛ زیرا اگرچه بسیاری از رمان‌های جنگ، دارای این ویژگی‌های زمانی و مکانی هستند، رمان‌هایی نیز نوشته شده‌اند که در مکان‌ها و زمان غیر مرتبط با جنگ اتفاق افتاده‌اند، اما به دلیل درگیر بودن شخصیت‌های داستان با نتایج جنگ، می‌توان آن‌ها را در مجموعه رمان‌های جنگ گنجانند. با وجود این، به نظر می‌رسد که رمان‌های دسته اول، با جنگ ارتباط بیشتری دارند و می‌توان آن‌ها را در زمره آثار کاملاً جنگی محسوب کرد؛ در حالی که رمان‌های دسته دوم، به صورت غیرمستقیم، با جنگ در ارتباط هستند.

گفت‌وگو در رمان‌های جنگ، کمتر شکل چالشی پیدا می‌کند. با وجود این، در میان آثار بررسی شده، رمان «زمین سوخته»، با مطرح کردن نظرات موافق و مخالف شخصیت‌ها درباره مسائل مربوط به جنگ، فضایی چندصدایی را ایجاد کرده است که در آن، اندیشه‌های متفاوت به شکلی متوازن مطرح می‌شوند، اما این رویه در دیگر آثار جنگ، کم‌رنگ است. رمان‌های «نخل‌های بی‌سر»، «گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند» و «سفر به گرای ۲۷۰ درجه»، صداهای مخالف را به شکلی کم‌رنگ انعکاس داده‌اند و در رمان‌های «پرسه در خاک غریبه»، «شطرنج با ماشین قیامت» و «نشان سرخ دلیری» دیدگاه‌های متفاوتی را به تصویر کشیده‌اند، در نهایت صدای مخالف خاموش و به دیدگاه نویسنده نزدیک می‌شود. رمان

1 . Remark (1929)

«در غرب خبری نیست» هم با وجود فراهم ساختن بستر مناسب برای گفت‌وگو میان شخصیت‌های داستان، تنها اندیشه مخالفت با جنگ را تقویت می‌کند. بنابراین، عناصر داستانی؛ درون‌مایه، زمان، مکان و گفت‌وگو، در رمان‌های جنگ، به شکل‌های متفاوت به کار رفته‌اند و نمی‌توان آن‌ها را در این رمان‌ها، دارای شکلی واحد دانست. در بخش بعد، به آن دسته از ویژگی‌های رمان‌های جنگ اشاره می‌شود که در همه آن‌ها، به صورت مشترک به کار رفته‌اند.

۲-۲-۲. عناصر داستانی مشترک در رمان‌های جنگ

برخی از عناصر داستانی، در همه رمان‌های بررسی شده، به صورت یکسان به کار رفته‌اند؛ بنابراین، می‌توان این عناصر را جزو بن‌مایه‌های^۱ رمان جنگ دانست که موجب تمایز این آثار، از دیگر رمان‌ها می‌شود. چنان‌که پژوهشگران گفته‌اند، با توجه به اینکه بن‌مایه‌ها، زیرمجموعه‌ای از نقش‌مایه‌های داستانی محسوب می‌شوند (ن.ک: پارسانسب، ۱۳۸۸: ۲۳) می‌توان آن‌ها را نیز مانند نقش‌مایه‌ها، به دو دسته مقید (اصلی) و آزاد (فرعی) تقسیم کرد. بر این اساس، بن‌مایه‌های مقید، عناصری از داستان، مانند شخصیت، عمل‌های داستانی و کنش‌گفتارها هستند که قوام داستان به آن‌ها بستگی دارد، در طول اثر تکرار می‌شوند و دارای تشخیص هستند.

به نظر می‌رسد که شخصیت سرباز، یکی از بن‌مایه‌های اصلی رمان‌های جنگ محسوب می‌شود؛ چرا که در بیشتر این آثار، شخصیت اصلی، راهی جبهه می‌شود یا با ماندن در شهرهای جنگ‌زده، با دشمن مقابله می‌کند؛ بنابراین، از آن‌جا که طرح اصلی بیشتر رمان‌های جنگ، به کنش‌های این شخصیت بستگی دارد، باید او را یکی از بن‌مایه‌های اصلی این نوع رمان محسوب کرد؛ زیرا این شخصیت، در رمان‌هایی که در سال‌های پس از جنگ اتفاق می‌افتد نیز نقش اصلی را ایفا می‌کند؛ برای نمونه، رمان «گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند»، ماجرای شهید مفقودالاثری است که پیکر او، پس از هفت سال پیدا می‌شود.

چنان‌که جامعه‌شناسان گفته‌اند، افزایش مرگ‌ومیر، یکی از نتایج جنگ محسوب می‌شود (ن.ک: کاپلو و ونسن^۲، ۱۳۸۹: ۶۱-۶۲)؛ از این رو، حادثه مرگ، در رمان‌های جنگ، بسامدی زیادی دارد و اندیشه به این پدیده یا ترس از آن نیز به دلیل تکرار و تشخیص، یکی از بن‌مایه‌های این آثار محسوب می‌شود. در همه رمان‌های بررسی شده، موتیف مرگ به شکل بن‌مایه اصلی به کار رفته است و می‌توان آن را مهم‌ترین بن‌مایه رمان جنگ محسوب کرد؛ زیرا این حادثه، در همه آن‌ها دیده می‌شود:

جلوی رویش، اولین چیزی که دید، تدارکات چای درازقد بود: افتاده بود وسط برف‌ها - هفت، هشت متر دورتر از چادرهای شعله‌ور - و مثل مرغ سرکنده، بال بال می‌زد. پای راستش از بیخ قطع شده بود و با هر تکانی که به خودش می‌داد، خون فواره‌وار می‌پاشید این طرف و آن طرف (دهقان، ۱۳۹۳: ۷۶).

توصیف حادثه کشته شدن شخصیت‌های داستان، از مهم‌ترین عناصری است که به فضاسازی در رمان‌های جنگ کمک می‌کند؛ زیرا رویداد مرگ با جنگ گره خورده است و اصلی‌ترین جلوه آن به شمار می‌رود. از سوی دیگر، توصیف صحنه مرگ، موجب تأثر و ناراحتی خواننده می‌شود و فضای حزن‌آلود این آثار را تقویت می‌کند؛ بنابراین، می‌توان شخصیت سرباز و حادثه مرگ را بن‌مایه‌های اصلی رمان‌های جنگ دانست، اما چنان‌که اشاره شد، علاوه بر بن‌مایه‌های اصلی،

1 . motif

2 . Caplow and Vensson (1982)

موتیف‌های دیگری نیز در داستان‌ها وجود دارند که بن‌مایه آزاد یا فرعی محسوب می‌شوند. به گفته پژوهشگران، این بن‌مایه‌ها، در موقعیت داستان، تغییری ایجاد نمی‌کنند و با وجود آن که در نظام معنایی و القایی داستان مؤثر هستند، حذف آن‌ها، به پیرنگ داستان، آسیبی نمی‌رساند (ن.ک: پارسانسب، ۱۳۸۸: ۱۸). بن‌مایه‌های فرعی رمان جنگ را می‌توان به مجموعه‌های ابزار و ادوات جنگی و تأثیرات اجتماعی جنگ، تقسیم کرد. توپ، تانک، موشک و خمپاره، مهم‌ترین نمونه‌های ابزار جنگی هستند که در این رمان‌ها دیده می‌شوند و از بن‌مایه‌های خاص رمان جنگ به‌شمار می‌آیند؛ زیرا در دیگر رمان‌ها وجود ندارند، اما این بن‌مایه، تنها در آثاری دیده می‌شود که در زمان وقوع جنگ و در فضای جبهه، یا شهرهای تحت هجوم دشمن رخ می‌دهند و در رمان‌هایی که زمان تاریخی آن‌ها، به دوره پس از جنگ مربوط می‌شود، وجود ندارد؛ به همین دلیل، با وجود تکرار آن در بسیاری از رمان‌های جنگ، جزو بن‌مایه‌های فرعی این آثار محسوب می‌شود. آوارگی و مهاجرت شخصیت‌ها و پیامدهای اقتصادی جنگ، مانند گرانی، احتکار و قحطی، از جمله نتایج اجتماعی جنگ هستند که در برخی رمان‌های جنگ، مانند «زمین سوخته»، «نخل‌های بی‌سر» و «شطرنج با ماشین قیامت»، تکرار شده و به یکی از بن‌مایه‌های فرعی این نوع رمان، بدل گشته‌اند.

این حوادث، شخصیت‌ها و مفاهیم، در بسیاری از رمان‌های جنگ، تکرار و به بن‌مایه‌های آن تبدیل شده‌اند، اما از آن‌جا که در پیش‌برد داستان، نقش اصلی را بر عهده ندارند و در همه آن‌ها نیز دیده نمی‌شوند، باید آن‌ها را جزو بن‌مایه‌های فرعی رمان جنگ محسوب کرد. حضور این بن‌مایه‌ها در رمان‌های جنگ، موجب می‌شود تا مفاهیم مدنظر نویسنده، بیشتر به مخاطب منتقل شود، اما صرف حضور آن‌ها در یک اثر، نمی‌تواند برای جنگی دانستن یک رمان کافی باشد.

مطالعه ساختاری رمان‌های جنگ، نشان می‌دهد که بن‌مایه‌ها، بیشتر از دیگر عناصر، در تکوین این نوع از رمان، نقش دارند؛ بنابراین، برای تعریف ساختاری رمان جنگ، باید به موتیف‌های آن نیز توجه کرد؛ چرا که آن‌ها، علاوه بر ایفای نقش در القای پیام نویسنده، بیشتر از دیگر عناصر، در تشخیص و تمایز رمان‌های جنگ از دیگر رمان‌ها، مؤثر هستند و ارتباط رمان با موضوع جنگ را تقویت می‌کنند؛ بر این اساس، می‌توان میزان جنگی بودن یک رمان را بر اساس بن‌مایه‌های آن ارزیابی کرد؛ یعنی رمان‌هایی که بن‌مایه‌های مربوط به جنگ، در آن‌ها بسامد بیشتری دارد، درجه جنگی بودن بیشتری را به خود اختصاص می‌دهند. شخصیت سرباز و رویداد مرگ، در بیشتر آثار جنگ، بن‌مایه اصلی داستان محسوب می‌شوند و می‌توان آن‌ها را وجه تمایز این آثار از دیگر رمان‌ها دانست؛ بنابراین، هر رمان جنگ، دارای این دو بن‌مایه است و اگر اثری فاقد آن‌ها باشد، در زمره رمان‌های جنگ، جای نمی‌گیرد. برخی از این آثار، علاوه بر دو بن‌مایه اصلی، دارای بن‌مایه‌های فرعی این نوع رمان نیز هستند؛ این آثار، در زمره رمان‌های کاملاً جنگی قلمداد می‌شوند و رمان‌هایی که تنها شامل بن‌مایه‌های اصلی رمان جنگ هستند، جزو آثار جنگی درجه دوم محسوب می‌شوند. با توجه به اینکه برای به‌کاربردن ابزار و ادوات جنگی و پرداختن به نتایج اجتماعی جنگ، ناگزیر باید از زمان تاریخی جنگ و مکان جبهه یا شهرهای تحت هجوم دشمن استفاده کرد، می‌توان این دو عنصر را نیز لازمه رمان‌های کاملاً جنگی دانست. بر این اساس، می‌توان عناصر ساختاری رمان‌های جنگ را چنین برشمرد:

عناصر ساختاری رمان‌های جنگ	
عناصر مشترک (موتیف‌ها)	عناصر متفاوت
شخصیت سرباز (اصلی)	درون‌مایه: مقاومت - انتقاد از جنگ
حادثه مرگ (اصلی)	زمان: دوران وقوع جنگ - سال‌های پس از جنگ
ابزار و ادوات جنگی - تأثیرات اجتماعی جنگ (فرعی)	مکان: جبهه - شهرهای تحت هجوم دشمن

۳. نتیجه‌گیری

با وجود اهمیت رمان جنگ و گسترش آن در دوره معاصر، بیشتر فرهنگ‌ها، از تعریف این نوع ادبی، پرهیز کرده‌اند. آن دسته از منتقدان نیز که به تعریف رمان جنگ پرداخته‌اند، تنها از زاویه موضوع به آن نگریسته، از توجه به دیگر ویژگی‌های ساختاری، غفلت کرده‌اند؛ از این رو، تعاریف ارائه شده از رمان جنگ، بیشتر بر جنبه محتوایی آن متمرکز شده‌است. اگرچه موضوع یک رمان، در شکل‌گیری آن، نقشی مهم دارد، با توجه به تأثیر ساختار رمان در تفاوت آن با دیگر انواع ادبی، برای تعریف کامل رمان جنگ، باید دیگر ویژگی‌های ساختاری آن را نیز مدنظر قرار داد. با وجود تفاوت‌هایی که از نظر محتوایی در رمان‌های جنگ دیده می‌شود، می‌توان از نظر ساختاری، عناصر داستانی مشترکی را در آن‌ها یافت و فارغ از تقسیم‌بندی محتوایی و نوع نگاه نویسنده به موضوع جنگ، تعریفی ساختاری از این ژانر ارائه کرد که عمومیت بیشتری داشته باشد؛ بر این اساس، پژوهش حاضر، به بررسی ویژگی‌های ساختاری هشت رمان جنگ پرداخت. این مطالعه، نشان می‌دهد که علاوه بر عناصری چون موضوع، زمان و مکان که در تکوین یک رمان جنگ نقش دارند، می‌توان بن‌مایه‌ها را مهم‌ترین وجه تمایز این گونه ادبی، از دیگر آثار داستانی دانست؛ زیرا بن‌مایه‌های خاص این نوع از رمان، موجب قوام آن می‌شوند. از میان بن‌مایه‌هایی که در رمان‌های جنگ تکرار شده‌اند، شخصیت سرباز و رویداد مرگ، دارای نقشی برجسته‌تر هستند؛ زیرا شخصیت‌های اصلی بیشتر رمان‌های جنگ، مردان جوان و سربازی هستند که راهی جبهه شده‌اند. رویداد مرگ نیز از حوادثی است که در همه رمان‌های بررسی شده، وجود دارد و شخصیت‌های داستان، به شکل‌های گوناگون با آن مواجه می‌شوند؛ بنابراین، می‌توان شخصیت سرباز و رویداد مرگ را بن‌مایه‌های اصلی رمان جنگ به‌شمار آورد که موجب تمایز آن از دیگر رمان‌ها می‌شوند. علاوه بر این، بن‌مایه‌هایی فرعی نیز در رمان‌های جنگ دیده می‌شود که حذف آن‌ها، به پیرنگ اصلی داستان، آسیبی نمی‌رساند؛ اما حضور آن‌ها، در القای مفاهیم مدنظر نویسنده، تأثیرگذار است. ابزار و ادوات جنگی و نتایج اجتماعی حاصل از جنگ، مهم‌ترین بن‌مایه‌های فرعی رمان جنگ هستند. حضور این بن‌مایه‌ها در رمان‌های جنگ الزامی نیست، اما در قوام و تمایز یافتن آن‌ها از دیگر رمان‌ها، نقشی مؤثر ایفا می‌کند.

بر این اساس، می‌توان به درجه‌بندی رمان‌های جنگ پرداخت و آثاری را که دارای عناصر بیشتری درباره جنگ هستند، رمان کاملاً جنگی محسوب کرد، اما داستان‌هایی نیز وجود دارند که به دوران پس از جنگ و پیامدهای این پدیده پرداخته‌اند. این نوع رمان‌ها، با پدیده جنگ ارتباط غیرمستقیم دارند و درجه جنگی بودن آن‌ها، در مقایسه با آثار دسته نخست، کمتر است، اما زیرمجموعه‌ای از رمان جنگ محسوب می‌شوند؛ زیرا وقایع اصلی آن‌ها، تحت تأثیر پدیده جنگ شکل می‌گیرد. بر این اساس، با تکیه بر عناصر ساختاری مشترک در رمان‌های جنگ و با نادیده گرفتن تفاوت‌های محتوایی آن‌ها، می‌توان رمان جنگ را چنین تعریف کرد: رمان جنگ رمانی است که به موضوع جنگ و پیامدهای آن می‌پردازد، داستان رمان در زمان تاریخی وقوع جنگ یا سال‌های پس از آن و در میدان نبرد، شهرهای تحت هجوم دشمن یا مناطق دور از جبهه رخ می‌دهد، شخصیت سرباز و حادثه مرگ، بن‌مایه‌های اصلی آن به‌شمار می‌روند و ابزار و ادوات جنگی و تأثیرات اجتماعی جنگ، بن‌مایه‌های فرعی آن محسوب می‌شوند.

فهرست منابع

۱. امیری خراسانی، احمد؛ هدایتی، فاطمه. (۱۳۹۳). «ادبیات پایداری، تعاریف و حدود». *ادبیات پایداری*، ش ۱۰، صص

۴۲-۲۳.

۲. پارسانسب، محمد. (۱۳۸۸). «بن مایه، تعاریف، گونه‌ها، کارکردها و...». *فصل‌نامه نقد ادبی*، سال اول، شماره ۵، صص ۴۰-۷.
۳. _____ (۱۳۹۰). *نظریه و نقد رمان تاریخی فارسی*، چاپ دوم. تهران: چشمه.
۴. چهارقانی، رضا. (۱۳۹۶). *ادبیات پایداری در ایران. ادبیات پارسی معاصر*، سال هفتم، ش دوم، صص ۱-۳۳.
۵. حنیف، محمد. (۱۳۹۶). *نوشتن در سایه جنگ*. تهران: شهرستان ادب.
۶. دهقان، احمد. (۱۳۹۲). *سفر به گرای ۲۷۰ درجه*، چاپ هفدهم. تهران: سوره مهر.
۷. _____ (۱۳۹۳). *پرسه در خاک غریبه*، چاپ دوم. تهران: نیستان.
۸. رحمان دوست، مجتبی. (۱۳۸۹). «رمان مقاومت، منابع، مضامین و بایدها». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، دوره ۴۴، ش ۱۵۶، صص ۴۶۵-۴۸۵.
۹. رمارک، اریش ماریا. (۱۳۸۸). *در غرب خبری نیست*. ترجمه سیروس تاج‌بخش، چاپ پنجم. تهران: ناهید.
۱۰. رشیدی فرد، عطاء‌الله. (۱۳۸۳). «رمان جنگ (بر اساس ساختار رمان‌های زمین سوخته احمد محمود و زمستان ۶۲ اسماعیل فصیح)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم تهران.
۱۱. سجودی، فرزانه. (۱۳۸۵). «ساختار شعر پایداری». *بی‌ناب*، ش ۱۰، صص ۱۵۸-۱۶۳.
۱۲. سعیدی، مهدی. (۱۳۸۷). «ادبیات جنگ و تعابیر دیگر آن در ایران». *کتاب ماه ادبیات*. شماره ۱۳۶، صص ۷۶-۷۹.
۱۳. سلیمانی، بلقیس. (۱۳۸۰). *تفنگ و ترازو*. تهران: روزگار.
۱۴. سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۳). «ادبیات پایداری». *مجله شعر*، ش ۳۹، صص ۴۵-۵۳.
۱۵. _____ (۱۳۹۲). *ساحت‌های مطالعاتی ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس*. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.

۱۶. _____ (۱۳۹۷). *قلم‌های قدبلند*. تهران: کانون اندیشه جوان.
۱۷. سیدحسینی، رضا. (۱۳۷۳). *رمان جنگ در جهان*. مجموعه مقالات سمینار بررسی رمان جنگ در ایران و جهان. تهران: بنیاد جانبازان انقلاب اسلامی ایران.
۱۸. شاکری، احمد. (۱۳۹۴). *جستاری در اصطلاح‌شناسی و مبانی ادبیات داستانی دفاع مقدس*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۹. شریفی، مهدی. (۱۳۸۷). *فرهنگ ادبیات فارسی*. تهران: نشر نو و معین.
۲۰. شکرری، غالی. (۱۳۶۶). *ادب مقاومت*. ترجمه محمدحسین روحانی. تهران: نشر نو.
۲۱. شوهانی، علی‌رضا. (۱۳۸۹). «سیری در رمان جنگ دهه ۶۰». *تاریخ ادبیات*، ش ۶۵، صص ۱۵۳-۱۷۲.
۲۲. فرشیدورد، خسرو. (۱۳۷۸). *درباره ادبیات و نقد ادبی*، چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
۲۳. قاسم‌نژاد، علی. (۱۳۷۶). «ادبیات جنگ». *دانشنامه ادب فارسی*، جلد دوم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. صص ۴۸-۵۲.
۲۴. کاپلو، تئودور و پاسکال ونسن. (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی جنگ*. ترجمه هوشنگ فرخجسته. تهران: جامعه‌شناسان.
۲۵. کوثری، مسعود. (۱۳۷۹). *تأملی در جامعه‌شناسی ادبیات*. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
۲۶. میرصادقی، جمال؛ میرصادقی، میمنت. (۱۳۷۷). *واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی*. تهران: کتاب مهناز.
۲۷. هارلوو، باربارا. (۱۳۷۶). «ادبیات مقاومت». ترجمه عبدالمجید اسکندری. *کیهان فرهنگی*، ش ۱۳۹، صص ۷۹-۸۱.
28. Abrams, M. H (1370), *A Glossary of literary terms*, third edition, Tehran, Rahnama.
29. Calloway, Catherine (2013), *War in literature and drama*, in: Oxford index: oxfordindex.oup.com, receipt date: 2019/12/09.
30. Cuddon, J.A (1999), *Dictionary of literary terms and literary theory*, penguin reference.

- 31.Hogboldt, Peter (1933), “Ethical and social problems in the German war novel”; in: *The Journal of English and Germanic philology*, vol 32, No 1.
- 32.J. Searle, William(1981), “The Vietnam war novel and the reviewers, in: wiiay online library: online library. Wilay.com, receipt date: 2020/08/29.
- 33.Sunborn, Wallis R, (2012), *The American novel of war*, Jefferson: McFarland.
- 34.Woodward, Joe (2005), “*The literature of war*”; in: Poets and writers: www. pw. Org, receipt date: 2019/12/09.